

i nastojanja da se izgradi funkcionalni sistem koji bi obezbedio ostvarenje ciljeva okupacije – pacifikaciju ovog prostora i njegovu ekonomsku eksploataciju. Okružnim komandama Guvernmana, između ostalih i čačanskoj, data su velika upravna i sudska ovlašćenja, sa ciljem umirenja teritorije. Dalje širenje ovog sistema, njegovu podelu na vojnu i civilnu komponentu i grananje na sreske komande i opštine autor prati pružajući preglednu sliku prostiranja komande okruga nad srezovima (Čačak, Kraljevo, Guča, Ivanjica, Ušće, Raška), i na seoske opštine koje su se u ovim srezovima nalazile. Analizirajući represivni mehanizam okupacionih vlasti na lokalnu, autor ističe promenu imena ulica, policijski čas, konfiskacije, internacije, uzimanje talaca i pogubljenja kao osnovna sredstva na represivnoj skali kojom se uspostavljala kontrola. Pokušaj takve „normalizacije“ života nije urodio plodom i izazivao je porast otpora stanovništva, koji je autor ispratio sve do kraja rata i kulminacije tokom oktobra 1918, propraćene obaranjem voza okupacionih trupa, odlaskom okupatora iz okruga 25. oktobra i uspostavljanjem srpske vlasti dva dana docnije.

Budući da je u prvom poglavlju pružio strukturnu analizu okupacije u Okrugu čačanskom, i njenu promenu kroz vreme, autor se u drugom poglavlju („Privreda pod okupacijom“) posvetio do sada istinski zanemarenom aspektu – istraživanju doživljaja okupacije od strane lokalnog stanovništva. Sa pravom zaključujući da je „velika istorija progutala malog čoveka“, autor zapaža da je lokalna istorija tokom Prvog svetskog rata u istoriografiji nedovoljno, pa i neadekvatno istražena. Iskustvo okupacije, koje je osnovna tema njegovog rada, posebno je neadekvatno tematizovano, budući da je dotičano na marginama studija o vojnim i spoljnopoličkim aspektima rata. Stoga je on u izvorima potražio informacije o ekonomiji i svakodnevnom životu tokom okupacije, radu privrednih subjekata, konfiskacijama, trgovini na crno i proizvodnji usmerenoj ka preživljavanju jednog lošeg vremena. Koliko je to vreme zaista bilo loše svedoči treće poglavlje studije, „Posledice okupacije i privatni život stanovništva“, u kojem se analiziraju demografske posledice okupacije okruga Čačka i proučava mortalitet u ovom periodu. Autor zaključuje da su glad i bolesti uzeli velik broj žrtava. Na osnovu austrougarskih i srpskih statistika proizilazi da je Čačak izgubio možda čak i 20% stanovnika. Ogroman problem nabavke hrane i obezbeđiva-

nja elementarne zdravstvene zaštite činio je sastavni deo tmurne okupacijske svakodnevice. Ova svakodnevice sa u radu ilustruje adekvatnim fotografijama, koje prikazuju svakidašnji život pod okupacijom u nekim njegovim krajnostima.

Knjiga Bogdana Trifunovića je utoliko važnija što je lokalna istorija od posebnog značaja za srpsku historiografiju. Ova velika i važna oblast ostala je dugo zanemarivana ili joj je pristupano na specifičan način. Sa jedne strane, historiografija je bila posvećena istraživanju velikih političkih događaja i društvenih procesa na nacionalnom nivou, i retko je zahvatala nivo običnog čoveka i njegovog doživljaja te burne prošlosti. Sa druge strane, istorija srpskih gradova i okruga ostajala je predmet interesovanja ne uvek dovoljno upućenih entuzijasta, ili je korišćena kao materijal za izgradnju herojskih mitova stvaranjem jubilarnih monografija. Nova generacija radova, kojoj pripada i ova studija, popunjava takve istoriografske praznine temeljnim istraživačkim zahvatom zasnovanim na obimnoj izvornoj građi i analitičkoj interpretaciji.

*Vladimir Petrović*

Ljubinka Škodrić, MINISTARSTVO PROSVETE I VERA U SRBIJI 1941–1944. SUDBINA INSTITUCIJE POD OKUPACIJOM, Beograd, Arhiv Srbije, 2009, str. 443

Ministarstvo prosvete ima izuzetno značajnu ulogu u svakoj državi i društvu kao ustanova koja rukovodi sistemom vaspitanja i obrazovanja i u kojoj se kreira državna prosvetna politika. Ta uloga postaje specifična u periodima rata i okupacije, kada se vaspitni ciljevi i ideali nužno menjaju i prilagođavaju ciljevima, politici i ideologiji okupatora. Takav je bio slučaj sa Ministarstvom prosvete i vera u Srbiji od 1941. do 1944. godine, institucijom čiju je sudbinu pod okupacijom u svojoj knjizi detaljno prikazala istoričarka mr Ljubinka Škodrić, viši arhivista u Arhivu Srbije. Knjiga predstavlja delimično izmenjenu i dopunjenu verziju magistarskog rada odbranjenog na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Na početku knjige u sažetom *Predgovoru* (9–19), autorka navodi da je u dosadašnjim istoriografskim radovima pitanje kolaboracije i posebno kulturne i prosvetne politike u Srbiji

tokom Drugog svetskog rata ostalo u senci istraživanja političke, ideološke i vojne komponente ratnih zbivanja i polemika i sučeljavanja o toku i posledicama rata koja traju do naših dana. Zato je, predstavljajući temu i izvornu i metodološku podlogu istraživanja, naglasila da namerala da se bavi strukturom i radom Ministarstva prosvete i vera tokom okupacije kao segmentom kolaboracionističke politike vlade Milana Nedića. U uslovima okupacije Ministarstvo je bilo ograničeno u delovanju u sferi prosvete i kulture, te je težilo da izgradi autoritet u okupacionom sistemu ideološkim, političkim i propagandnim radom, čemu je u knjizi posvećena naročita pažnja.

U sadržajnom *Uvodu* (21–68) postavljene su, u tri dela, osnove za elaboraciju glavne teme. Pre svega, date su ideološke i političke osnove kolaboracionizma kroz pojavu organske filozofije, fašističkih ideja i organizacija u Jugoslaviji tokom 30-ih godina, a posebno pojavu i delovanje pokreta „Zbor“ Dimitrija Ljotića. U tom periodu su uočena shvatanja koja su njihovi nosioci dalje razvijali tokom okupacije: zalaganje za red i disciplinu, kritika parlamentarne demokratije, antikomunizam, stavljanje društva i zajednice ispred prava i sloboda pojedinca, mističizam, propagiranje patrijarhalnog društva, tradicije, zadruge, sela i seljaštva, staleškog uređenja, itd. Potom je iznet kratak razvoj Drugog svetskog rata, prenošenje sukoba na Jugostok i u Jugoslaviju, aprilski slom i položaj okupirane Srbije 1941. Na kraju je predstavljena organizacija okupacionog i kolaboracionističkog aparata u Srbiji. Navedeni su svi nivoi nemačke vojne i civilne uprave, njihovi zapovednici i nadležnosti, a posebno je istaknuta nadređenost nemačkih organa srpskom upravnom aparatu, nad kojim je vršen stalni nadzor i kontrola i davane smernice posebno u oblasti bezbednosti, privrede i propagande. Radi lakše uprave okupiranom zemljom, zavođenja reda i mira i podsticanja saradnje, Nemci su već krajem aprila 1941. dozvolili osnivanje Saveta komesara sa Milanom Ćimovićem na čelu, a radi gušenja ustanka i osnivanje srpske vlade Milana Nedića krajem avgusta 1941. Oba organa su bila potpuno potčinjena nemačkim okupacionim vlastima, sa vrlo malim ovlašćenjima i autoritetom u narodu, a činile su ih ličnosti iz različitih partija, ali politički i ideološki bliske Nemcima i pre svega, spremne na saradnju. U oba organa je postojalo mesto komesara, odnosno ministra prosvete, koje je u početku zauzi-

mao Risto Jojić, a potom Velibor Jonić (nakratko i Miloš Trivunac). Osim organizovanja i upravljanja radom škola, ovom ministarstvu su srpski kolaboracionisti od početka okupacije pridavali važnu ulogu u propagiranju reda, mira i saradnje sa okupatorom, kreiranju nove kulturne i prosvetne politike i ideološko-propagandnom radu na izgradnji „Nove Srbije“ u nemačkom „novom poretku“.

Osnovni sadržaj knjige je podeljen na dva dela u kojima se kroz više užih celina prati organizaciona struktura i političko delovanje Ministarstva prosvete i vera.

U prvom delu pod naslovom *Struktura i funkcionisanje* (69–164) govori se kroz osam poglavlja o uređenju, načinu rada, ustrojstvu i funkcijama Ministarstva i pojedinih sektora, kadrovskoj politici i uslovima života i rada zaposlenih. Autorka je na osnovu uredbe iz 1937. i 1943. godine i arhivske građe detaljno rekonstruisala organizacionu strukturu Ministarstva prosvete i vera, pratila izmene strukture, uvode i ukidanje pojedinih jedinica, navela nazive i nadležnosti odeljenja, odeska i odeljaka, dala osnovne podatke o rukovodiocima odeljenja, navela područne ustanove, predstavila savetodavne organe i posebno prikazala osnivanje, sastav i rad Glavnog prosvetnog saveta i njegovu ulogu u verifikovanju kolaboracionističke prosvetne politike. Pored centralizovanosti i dirigovanosti, autorka je uočila i glomaznost, česte izmene i širenje aparata, što prema njoj svedoči o usložnjavanju poslova i porastu značaja, ali pre svega o prelasku težišta sa prosvetnog na ideološko delovanje. Obradena je i struktura i rad lokalnih prosvetnih organa vlasti (u 14 okruga i Beogradu), navedene nadležnosti okružnih i sreskih načelnika nad školama i kulturom i zadaci okružnih prosvetnih inspektora i sreskih školskih nadzornika. Posebno su istaknuta očekivanja od lokalnih prosvetnih organa na angažovanju u propagandi, održavanju reda i mira, pridobijanju prosvetnih radnika za saradnju, predavanjima protiv komunizma, ali i uključeno je da su njihov slab rad, sukobi i zapostavljanje umnogome narušavali autoritet Ministarstva prosvete na terenu.

Posebna pažnja je posvećena kadrovskoj politici i životu i radu zaposlenih u Ministarstvu. Novi uslovi i nemačke vlasti su od početka diktirali novu sistematizaciju i smanjenje broja zaposlenih, koje je sporo vršeno otpuštanjem i penzionisanjem na polnoj, rasnoj, nacionalnoj i socijalnoj osnovi, a posebno pronomom

nacionalno i ideološko-politički sumnjivih i nepouzdatih službenika (Jevreja, masona, komunisti, itd.). Autorka konstatuje da su istovremeno zapošljavani novi službenici, tako da smanjenje broja činovništva nije dalo rezultata, osim što je dovelo do represije, obračuna, optužbi, straha i neizvesnosti u ionako teškim ratnim okolnostima. U takvim uslovima, napori rukovodstva da se službenici pridobiju za aktivnu saradnju i da se poboljšaju odnos prema radu, disciplina i ekspeditivnost, nisu davali rezultata, pa je sporost, nezainteresovanost, nemar i neodgovornost činovništva bila stalna slika do kraja okupacije. Brige o egzistenciji i snabdevanju su bile na prvom mestu i za službenike Ministarstva i za prosvetne radnike na terenu. Na kraju prvog dela, autorka iznosi i probleme sa radnim prostorom, pošto je zgrade Ministarstva i područnih ustanova uglavnom zauzimala nemačka vojska.

U drugom delu pod naslovom *Politički odnosi* (165–390), autorka prati odnose Ministarstva prosvete i vera prema ključnim ustanovama, pojavama, dešavanjima, akterima i pokretima tokom rata i okupacije. Prvo su predstavljene vodeće ličnosti prosvetne politike, dati su osnovni podaci o njima, ideološko-politički stavovi, motivi za kolaboraciju i kretanje i delovanje u Ministarstvu pre i tokom rata. Pored Riste Jojića, Miloša Trivunca, Vladimira Velmar Janковиća, Branimira Maleša, Vladimira Vujića, Radosava Markovića i drugih, posebna pažnja je posvećena ministru Veliboru Joniću koji se posmatra kao glavni kreator i promoter kolaboracionističke prosvetne i kulturne politike. Pokazuje se da je svima njima bila zajednička bliskost Nemcima, organska filozofija, fašistički stavovi, antikomunizam, ali i velika ambicija i međusobna surevnjivost i sukobi.

Najvažniju odrednicu rada Ministarstva činio je odnos prema nemačkim okupacionim vlastima. Autorka pokazuje da su vodeće ličnosti kolaboracionističke prosvete, uprkos potčinjenosti i nepoverenju Nemaca, gajile nadu u približavanje Nemcima, uspostavljanje prijateljskih odnosa i dobijanje mesta u nemačkom „novom poretku“. Međutim, napori, poniznost i minimalni ustupci nisu doveli do prevazilaženja nepoverenja i Ministarstvo prosvete, kao i čitav kolaboracionistički aparat, bilo je do kraja okupacije nemački pomoćni organ, pod strogim nadzorom i mešanjem nemačkih upravnih, bezbednosnih i propagandnih organa, koji su davali zadatke u prosveti i kulturi i ocenjivali rad na

njihovom sprovođenju. U okviru same Vlade Milana Nedića postojalo je stalno nepoverenje, netrpeljivost i sukob nekoliko grupa (M. Nedića, M. Aćimovića i D. Ljotića), pri čemu su se isticale pristalice pokreta „Zbor“, koje su zahtevanjem agresivnije prosvetne politike, stalnim prijavama i dostavama, ometali rad Vlade, posebno Ministarstva prosvete i škola na terenu. Sam ministar prosvete Jonić je bio blizak generalu Nediću, u dobrim odnosima sa Nemcima, najaktivniji u propagiranju novog poretka, saradnje sa okupatorom i borbe protiv komunista, i jedan od kreatora utopijskih planova o zadržanom staleškom patrijarhalnom uređenju „nove Srbije“, zasnovanom na selu i seljaštvu.

Okolnosti nastale posle okupacije nametale su srpskom kolaboracionističkom aparatu i Ministarstvu prosvete posebne probleme. Podeljenost zemlje i okruženost neprijateljski raspoloženim susedima uslovia je nemogućnost uticajna na školstvo na pojedinim teritorijama i ograničene kontakte Ministarstva sa aparatom okolnih država. Kada su u pitanju manjine unutar države, fašistička ideologija je dovela do povlašćenosti Nemaca u Banatu i celoj zemlji i progona Jevreja i Roma, na šta, kako kaže autorka, srpski prosvetni aparat suštinski nije mogao da utiče, ali je saradivao kroz antisemitsku propagandu i pritisak na službenike nesrpske nacionalnosti. Poseban izazov za Ministarstvo prosvete bio je dolazak velikog broja izbeglica prosvetnih radnika koje je trebalo zaposliti i dece koje je trebalo smestiti i školovati. Isto tako, trebalo je evidentirati prosvetne radnike u zarobljeništvu, pomoći njihovim porodicama i tražiti njihovo puštanje na slobodu. Autorka zaključuje da su izbeglice i zarobljenici bili dve ugrožene grupe za koje se Ministarstvo izuzetno angažovalo, što je koristilo i kao propagandni adut. S druge strane, Ministarstvo se veoma trudilo, ali sa malo uspeha, da pridobije za saradnju sveštenstvo Srpske pravoslavne crkve, koje je tokom čitave okupacije bilo otvoreno suprotstavljeno Nemcima i kolaboraciji.

Odnos prema ustanku 1941. i nosiocima borbe protiv okupatora bio je ključni element politike Neđićeve vlade i Ministarstva prosvete, te mu se i u knjizi posvećuje značajna pažnja. Oštro propagandom je pružana pomoć u gušenju ustanka, a potom je premeštanjem, otpuštanjem i hapšenjem kažnjavano učešće prosvetnih radnika u ustanku i suzbijan uticaj komunista u prosvetnim ustanovama. Narodnooslobodilački pokret je posmatran kao glavni neprija-

telj i bez uspeha su ulagani stalni naponi, kroz predavanja, istrage i hapšenja, da se suzbije uticaj komunizma i odlazak omladine i prosvetnih radnika u partizane. Odnos prema Ravnogorskom pokretu i jugoslovenskoj vladi u emigraciji je takođe bio negativan, ali blaži i taktičniji, posebno krajem rata. Savezničko bombardovanje od proleća 1944. dovelo je do kulminacije propagande protiv saveznika, ali i umanjilo redovne prosvetne delatnosti Ministarstva i u prvi plan stavilo preživljavanje osoblja i pravljenje bezuspešnih pogodbi u borbi protiv komunizma.

Pred naletom partizanskih i sovjetskih snaga, pripadnici Nedićeve vlade su oktobra 1944. pobešli iz zemlje. Velibor Jonić je uhapšen aprila 1945. i osuđen je na smrt streljanjem jula 1946, dok su neki rukovodioci Ministarstva prosvete pod okupacijom našli spas u emigraciji (V. Velmar Janković, B. Maleš, V. Vujić).

Tako se prikazom sudbine vodećih ličnosti završava i prikaz sudbine institucije pod okupacijom, kojim je koleginica Škodrić dala mnoštvo novih podataka i utemeljenih zaključaka o značajnom i do sada neistraženom segmentu istorije Srbije za vreme Drugog svetskog rata i okupacije.

*Dragomir Bondžić*